

ЖуВко Жеков/Zhivko Zhekov

РЕФОРМАТА НА ГАЙ МАРИЙ – МИТОВЕ И РЕАЛНОСТ

Reform of Gaius Marius – Myths and Reality

Summary: Transforming Roman legions from conscripts into professional is one of the most important changes in Roman troops. It affects not only the military, but also the social and political organization of Rome. In modern historiography, there are two main hypotheses about this change. According to the more widespread theory, the seven-time consul Gaius Marius is the main contributor to this process, which reformed the Roman legions. There is also the opposite thesis that he does not carry out a reform in the legions and they are gradually changing under the influence of various objective factors. The analysis of the so-called “Reform of Marius” shows that it is a fiction. The professionalism of the legions is a gradual process of transforming the Roman troops from civilian volunteers into professional military corporations. It lasts almost two centuries since the Second Punic War until the creation of the Octavian August Principate.

Key words: Gaius Marius, legions, Reform of Marius, Roman troops, reform.

Историята на Римската република показва как един малък град в Средна Италия постепенно се превръща в хегемон на Средиземноморието. Основна роля в този процес играят римските легиони, които извървяват сложен и продължителен процес на развитие. Един от най-важните етапи в него е тяхното трансформиране от наборни войски в професионални¹. В съвременната историография съществуват две основни хипотези относно тази промяна. Според разпространената основна заслуга за този процес има седемкратният консул Гай Марий, който реформира римските легиони². Съществува и противоположната теза, че той не провежда реформа в легионите, а те се променят постепенно под влиянието на различни обективни фактори³. Посочените проблеми дават основание за нов анализ на тази дискусийна тематика, което ще даде възможност за по-детайлна представа на процесите на трансформация в римското военно дело през епохата на Късната република.

Гай Марий е един от най-известните римски военни и политически лидери от времето на Републиката. Роден е през 157 г.пр.Хр. в село Цереате, край Арпинум⁴. Неговото семейство принадлежи към италиийската муниципална аристокрация⁵. Започва военната си кариера в Испания под командването на Публий Корнелий Сципион Емилиан Африкански Млади при обсадата на Нуманция⁶. В тази военна кампания се отличава и спечелва уважението на своя командир, който според легендата предрича неговата блестяща военна кариера⁷. През следващите години бъдещият седемкратен консул продължава

да служи в легионите. Той е избран за военен трибун, което е още едно доказателство за неговите военни способности⁸, но и за принадлежността му към италиейската муниципална аристокрация⁹.

Гай Марий използва успешната си военна кариера като трамплин за достъп до висшите римски магистратури. Първо е избран за квестор, след което – за народен трибун¹⁰. Като трибун прокарва закон за процедурите при провеждане на гласуването в комициите¹¹, който е насочен срещу представителите на нобилитета и цели да ограничи техните възможности да подкупват избирателите¹². Този успех го позиционира като един от лидерите на популарите, което му спечелва подкрепата на римския плебс¹³. Законът е голям успех за популарите, които са разгромени и почти унищожени след избиването на Гай Тиберий Гракх и неговите привърженици и последвалите масови репресии срещу оцелелите популяри. Цецилийте Метели, които фактически управляват Рим в периода 122–107 г.пр.Хр.¹⁴, правят опит да спрат прокарването на законопроекта и дори да осъдят неговия инициатор, но тяхната атака се проваля, след като Гай Марий заплашва да арестува един от представителите на Метелите, което ги принуждава да отстъпят, след като не получават подкрепа от другите народни трибуни¹⁵.

Впоследствие Марий е избран за претор, но при провеждането на изборите е обвинен в подкуп на избиратели от Метелите и техните привърженици. Даден е на съд, но успява да се оправдае благодарение на подкрепата на плебеите, които все повече недоволстват от управлението на Метелите и репресиите срещу популарите¹⁶. След края на претурата Марий е изпратен като пропретор в Далечна Испания. Той успява да сведе до минимум разбойничеството в провинцията и да усилва римския контрол над местното население¹⁷. Повратният етап в кариерата му е Югуртинската война – 112/1–105 г.пр.Хр.¹⁸, която го превръща в един от най-влиятелните политици в Рим. Тази война е показателна в много отношения. Тя демонстрира по безспорен начин усилващата се деморализация на римския политически елит, което води до отслабване на влиянието на опитиматите, и в частност на Метелите, в управлението и възраждане на популарите¹⁹. По време на една от военните кампании нумидийците принуждават легионите да капитулират и Югурта ги прекарва под ярем, което е прието като голяма обида и позор в Рим²⁰. В същото време в града се разпространяват слухове, че легатът, оставен да командва войските, ги е продал на противника срещу огромен подкуп. В случая не е важно дали тези слухове са истина, или поражението е резултат от некадърност, а фактът, че голяма част от римското общество вярва на тях, което показва, че управляващият елит не се ползва с доверие и е възприеман като продажен и безотговорен.

Консултът за 109 г.пр.Хр. Квинт Цецилий Метел Нумидийски при отпътуването за Нумидия взема Марий за свой легат. На тази длъжност той постига значителни успехи и допринася до голяма степен за преобръщане хода на войната в полза на римляните. Избран е за консул за 107 г.пр.Хр. и през

същата година поема командването на римските войски в Нумидия²¹. Марий продължава да прилага стратегията на своя предшественик²². Той методично опустошава територията на Нумидия област след област. Населението е принудено да признае римската власт или е подложено на жесток терор. След тежки сражения през 105 г.пр.Хр. страната е окончателно покорена, нейният владетел Югурта е пленен благодарение на дипломатическите способности, проявени от квестора Луций Корнелий Сула Феликс, който убеждава мавританския владетел Бокх да му предаде избягалия при него владетел на Нумидия²³.

Победите в Северна Африка възстановяват имиджа на римските легиони в региона, пострадал след неуспехите в първите години на войната, но в същото време римляните са изправени пред много по-голяма опасност, която има потенциал да се превърне в заплаха за самото съществуване на тяхната държава. Римската отбрана на Италия е поставена под сериозна заплаха от племена, известни като кимври и тевтони, които вече от почти десетилетие заплахват да нахлуят през Алпите. През 105 г.пр.Хр. в битката при Араузион те разгромяват две римски армии, които понасят големи загуби в жива сила. Римляните реално не разполагат с войски, които да противопоставят на противника, но са спасени от решението на кимврите и тевтоните да се насочат към Иберийския полуостров. Временното отминаване на опасността не заблуждава Сената, който много добре разбира, че ако противникът не бъде унищожен в даден момент, той отново може да се насочи към Италия.

В периода 104–100 г.пр.Хр. Гай Марий е избран пет пъти последователно за консул, което противоречи на тогавашното римско законодателство, но пред заплахата от кимврите и тевтоните римляните предпочитат да нарушат собствените си закони²⁴. Той успява да се справи с тях, разгромявайки ги в две битки – при Акве Секстиеви и Верцела²⁵. По същото време в Рим подкрепеният от него лидер на популарите Луций Апулей Сатурнин, народен трибун през 103 и 100 г.пр.Хр., прокаква през комициите няколко законопроекта, насочени срещу доминацията на нобилитета в управлението²⁶. След ликвидирането на външната заплаха сенаторите вече няма защо да толерират Марий и подкрепящите го популари. Те провокират популарите към конфликт, след което издават сенатусконсултум ултимум, с който обявяват Сатурнин и неговите привърженици извън закона. Въпреки желанието си Марий изпълнява постановлението на Сената и арестува своите политически съюзници Луций Апулей Сатурнин и Гай Сервилий Главций и техните привърженици, след което те са избити от техните противници²⁷. След тяхното убийство Марий губи подкрепата на популарите и е принуден да се оттегли от активната политика, в която се завръща след края на Съюзническата война – 91–88 г.пр.Хр. Гай Марий отново се превръща в един от лидерите на популарите, но умира в началото на седмото си консулство през януари 86 г.пр.Хр.²⁸.

Неговата личност в съвременната историография се свързва с реформа на римските легиони, довела до тяхното превръщане от наборни в професио-

нални²⁹, което практически не намира подкрепа в античната наративна традиция. Античните автори не свързват директно седемкратния консул с кардинална реформа на легионите. Единствената значима промяна, която те визират в този контекст, е набирането на доброволци без необходимия ценз за служба в легионите, което според тях се прави за първи път³⁰.

Повечето антични извори и съвременни изследователи датират тази реформа през 107 г.пр.Хр., когато Гай Марий е консул за първи път и набира войници, с които да попълни легионите, сражаващи се срещу Югурта. Той е избран за консул благодарение на подкрепата от страна на плебеите и въпреки съпротивата на оптиматите и волята на Метел Нумидийски, един от лидерите на опитматите³¹. Марий иска от Сената да му разреши набирането на войници, необходими за попълване на легионите, воюващи в Нумидия. Сенаторите с готовност му разрешават с надеждата, че провеждането на принудителния набор ще намали популярността му сред плебеите³². Той, за да избегне тази опасност, вербува основно доброволци.

Най-близкият античен автор до тези събития, който ги описва, Гай Салустий Крисп два пъти се спира върху вербуването на доброволци от консула. Първият път той пише, че новоизбраният консул обикаля Лациум и събира от всякъде доброволци, уговаряйки тези, които познава от съвместните им походи като изключително боеспособни и дори ветерани, отслужили полагаемите им се походи³³. Сред убеждаваните са и такива, за които арапинатът само е чувал, че са проявили доблест в битките. Марий успява да убеди много хора да го последват доброволно, защото те очакват значителна плячка³⁴. От изброените по-горе категории убеждавани от него да участват в похода се вижда, че всички вече са служили в легионите следователно имат изискуемия ценз.

В съчинението на Салустий следва реч, в която арапинатът призова плебса да го подкрепи и отправя тежки обвинения срещу нобилитета в некадърност, неспособност да командва легионите и корумпираност³⁵. Речта въодушевява плебеите, след което Марий пристъпва към набор на легионери, но не според обичая на предците. Той тръгнал срещу римската военна традиция, като вербувал в легионите *capite sensi*³⁶. Този изключително кратък абзац е допълнен със значително по-обширен коментар за мненията на римляните защо консулт прибягва към подобен нетрадиционен ход³⁷. В случая второто споменаване за набора на легионери цели да дискредитира Марий, като нарушител на *mos maiorum*, които са изключително уважавани от римляните. Тази работна хипотеза не означава, че напълно се отхвърля възможността да са вербувани и *capite sensi*, но дори и сред редовете на доброволците да е имало такива, техният брой е бил относително малък. Не те съставляват основната част на попълненията за легионите в Африка. Основната част от този контингент е съставена от стари опитни бойци, познати лично на консула, на които той може да вярва.

Логично следва да се постави въпросът, а защо тогава още редици антични автори приписват на Гай Марий подобен ход. Отговорът следва да се търси три години по-късно, когато през 104 г.пр.Хр. отново е избран за консул, за да воюва с кимврите и тевтоните, тези страшни врагове на римляните³⁸, които вече са унищожили няколко римски армии, а няколко месеца по-рано – при Араузион през 105 г.пр.Хр. – нанасят катастрофално поражение на римляните, разгромявайки две съединени римски войски. В тази ситуация съдбата на самата Италия и на Рим са поставени под заплаха, а поради страх от противника много римляни отказват да служат в легионите³⁹. Арапинатът вероятно е принуден да прибегне към масово набиране на доброволци и от *capite censi*, за да попълни редиците на новите римски легиони. Тези събития почти не са отразени в античната наративна традиция, която като цяло има отрицателно отношение към Гай Марий⁴⁰. В тази връзка е възможно в качеството на работна хипотеза да се допусне, че Салустий е подведен от своите извори, които имат негативно отношение към Марий заради ролята му в събитията от 88–януари 86 г.пр.Хр. в Рим⁴¹. Тези автори, работили през първите десетилетия на I в.пр.Хр. в условията на остро политическо противопоставяне и в повечето случаи принадлежащи към сенаторското съсловие, имат крайно негативно отношение към Марий⁴², поради което му приписват масовото набиране на *capite censi* през 107 г.пр.Хр., когато то не е необходимо, а не през 104 г.пр.Хр., когато такава мярка е жизнено важна за оцеляването на Рим и Италия. Предлаганата интерпретация намира известно потвърждение в античната наративна традиция. Авл Гелий описвайки набирането на *capite censi* от Марий, споменава, че според някои антични автори то се случва през 104 г.пр.Хр.⁴³, а не през 107 г.пр.Хр.

Съществено е да се подчертае, че той набира *capite censi*, а не пролетарии, както се посочва в много съвременни общи изследвания по римска история⁴⁴. Разликата е съществена. Римляните и преди Марий при необходимост набират в легионите пролетарии⁴⁵. Първите сигурни сведения в античната наративна традиция относно привличането на пролетарии на служба в легионите датират от 280 г.пр.Хр.⁴⁶, когато римляните (вероятно след първото поражение нанесено им от Пир) поради големите загуби в жива сила се ориентират към набор на пролетарии⁴⁷. Докато сигурни данни за вербуването на *capite censi* преди него в изворите липсват⁴⁸. Тази категория население най-вече се свързва с градския плебс в Рим. През цялата си политическа кариера на Гай Марий е свързан с популарите и се изявява като техен неформален лидер⁴⁹. Фактически при своите политически акции той разчита главно на подкрепата на градския плебс, в интерес на когото са и повечето закони, прокарани от неговия политически съюзник Луций Апулей Сатурнин, който действа точно в периода 104–100 г.пр.Хр., когато вероятно и Гай Марий за първи път масово вербува *capite censi*. В този контекст подобен набор става много по-логичен и обясним.

В ситуация, когато след разгрома при Араузион римляните фактически не разполагат с възможност бързо да попълнят загубите в жива сила, Марий се обръща към градския плебс, интересите на когото винаги е защитавал, с молба да го подкрепи този път с оръжие в ръка. Градските плебеи, които всички антични извори посочват, че изпитват огромен пиетет към неговите военни способности, вероятно доброволно се записват в легионите и по този начин проблемът с тяхното попълване е решен без големи сътресения и принудителни военни набори, които винаги са се посрещали с недоволство от страна на римляните. Тази работна хипотеза показва, че масовото вербуването на *capite censi* се случва не през 107 г.пр.Хр., а през 104 г.пр.Хр. и не представлява кардинална реформа на римските легиони и способите за тяхното вербуване, а е единична мярка, предизвикана от извънредни обстоятелства, породени от външна заплаха, и невъзможността бързо да се наберат нови попълнения.

В контекста на казаното по-горе следва да се отбележи, че действията Гай Марий по набора на легионери в периода 107–101 г.пр.Хр. по никакъв начин не превръщат римските легиони от наборни в професионални. Те са етап от постепенната професионализация на легионите, която започва в последните десетилетия на Втората Пуническа война и продължава до 27 г.пр.Хр. В повечето общи изследвания по история на древен Рим т.нар. „Реформа на Гай Марий“ се разглежда като основна причина за маргинализацията на римските легиони и тяхното превръщане в инструмент за достигане на властта, използван от амбициозни и безскрупулни политически лидери⁵⁰. Процес, който завършва с ликвидирането на Републиката и установяването на Принципата. В случая фокусът е обърнат, маргинализацията на римските легиони е следствие от маргинализацията на римското общество през епохата на Късната република и неспособността на републиканските институции да се справят с новите предизвикателства⁵¹, които поставя пред тях огромното териториално разрастване на Рим, който през I в.пр.Хр. вече контролира почти цялото Средиземноморие⁵².

Замяната на манипулния легион с кохортен се разглежда като част от „реформата на Гай Марий“⁵³, но въвеждането на кохортите като главна структурна единица в легионите се отнася към по-късен етап – след Съюзническата война – 91–88 г.пр.Хр. Тя е много тежка за римляните и за да победят, те са принудени да дадат римско гражданство на почти всички италийци, след което те започват да служат в легионите, а не както е до този момент – в контингентите на социите, в които те се сражават, строени в кохорти⁵⁴. Предвид факта, че след Съюзническата война италийците в легионите стават много повече от старите римски граждани, а италийците са свикнали да се сражават, строени в кохорти, а не в манипули, постепенно в римските легиони през I в.пр.Хр. се въвеждат кохортите⁵⁵. В една кохорта се обединяват три манипули, така преходът е плавен. Фактически се запазва манипулният легион, но той се модифицира чрез въвеждането на кохортите, в които се привикнали да се сражават италийците.

Анализът на изворите позволява и друга интерпретация, която е проблемна, но също следва да се вземе предвид. Полибий, описвайки битката при Илипа – 206 г.пр.Хр.⁵⁶, споменава, че при римляните отряд от три манипули се нарича кохорта⁵⁷, което дава основание за лансирането на работна хипотеза, че е възможно римляните още в края на III в.пр.Хр. да използват кохорти, в които обединяват три манипули. Проблемът в случая е, че мегалополецът пише на гръцки и съответно използва елинските военни термини. Изследването на неговата военна терминология показва, че той обозначава манипула с термина „спейра“. Относно битката при Илипа той пише, че три спейри образуват кохорта, но Тит Ливий, описвайки същата битка и до голяма степен следвайки описанието на Полибий, пише за три кохорти⁵⁸, а не за три манипули, образувачи кохорта. Възможно е Ливий да не е разбрал своя извор или да е ползвал друг, а не съчинението на мегалополеца, но двете описания са почти идентични, което предполага, че историкът от Патавия ползва Полибий, но в случая приравнява спейрите към кохорти, а не на манипули. В този случай, ако се доверим на описанието, дадено от Ливий, тези три кохорти са съставени от италиЙски соции, които по принцип се сражават в кохорти през този период, което до голяма степен е логично, защото тези части се намират в самия край на римското крило, където именно се строят по принцип контингентите на социите. Посочените проблеми поставят под въпрос тезата, че римляните още през Втората Пуническа война обединяват три манипули в кохорта, която се основава на сведението на Полибий.

Тази хипотеза не може да бъде напълно отхвърлена, защото Салустий, описвайки битката при река Мутул – 109 г.пр.Хр., отбелязва, че консулт Квинт Цецилий Метел Нумидийски изпраща четири кохорти легионери срещу противника⁵⁹, което означава, че в римските легиони кохортата е позната като тактическа единица, още преди консулството на Гай Марий и Съюзническата война. Салустий, описвайки сблъсъка между римляните и нумидийците край град Сика, споменава, че Марий, легата на Метел, командва кохорти⁶⁰. От контекста не става ясно дали се визират кохорти, съставени от легионери, или кохорти, съставени от соции. Възможно е още в края на III или през първата половина на II в.пр.Хр. римляните при необходимост да създават отряди от по три манипули, които наричат кохорти по образа на кохортите, в които се сражават италиЙските соции, но тези тактически формации вероятно нямат постоянен организационен характер. Едва след Съюзническата война те се превръщат в постоянни и легионите започват да се делят на десет кохорти. Тази работна хипотеза е само една възможна посока за анализ.

Друга промяна в римските войски, приписвана на Гай Марий, е изчезването на римската конница, съставена от римски граждани, и заместването ѝ с контингенти от римските съюзници или подвластни племена. Тази теза също не намира подкрепа в античните извори⁶¹. Римските конници изчезват от легионите едва през първите десетилетия на I в.пр.Хр. в резултат от промяната

на римския социум. Съсловието на конниците, от което се вербува римската конница, се превръща през II–началото на I в. пр. Хр. в движещата икономическа сила на Римската република. Те се занимават с търговски операции, откупуване на данъци, заемат различни нисши магистратури броят, на които се увеличава значително, след като Римската република вече фактически контролира почти цялото Средиземноморие, което изисква доста по-разклонен административно-управленски апарат в сравнение с предходните столетия. Поради тези причини представителите на съсловието на конниците престават да служат в конницата⁶². Тези от тях, които са призовавани в легионите през I в. пр. Хр., започват военната си служба като военни трибуни или в щабовете на римските магистрати с империум, които командват легионите. Те ги придружават да се учат практически на военно дело, а в същото време да изпълняват и най-различни задължения, които им възлагат. В голяма част от случаите те са роднини, свързани са с приятелски или клиентски отношения с магистратите, които придружават по време на тези военни кампании.

С личността на Гай Марий се свързва и изчезването на велитите от римските легиони и унифициране въоръжението на легионерите, които започват да носят всички тежко въоръжение. Римският лексикограф Секст Помпей Фест, живял вероятно през II в. сл. Хр., пише, че Марий заменил щитовете „parma“, носени от войниците, с „Bruttianis“⁶³. Понеже велитите използват лекия кръгъл щит парма, редица съвременни изследователи, следвайки Теодор Момзен, приемат, че в случая лексикографът под милитес има предвид велити, на които лекото въоръжение е заменено с тежко, защото според германския класик под „брутианс“ следва да се разбира тежък щит, използван от италиийските съюзници, служещи в контингентите на социите⁶⁴. Тази интерпретация е спорна както и самият абзац на Фест, който предизвиква повече въпроси, отколкото дава възможни отговори⁶⁵.

Велитите се появяват в легионите в хода на Втората Пуническа война. При обсадата на Капуа римляните срещат големи трудности, защото конниците на обсадените излизат победители в кавалерийските схватки в близост до града, което не позволява на римляните да блокират плътно града и да спрат доставките на продоволствие за обсадените⁶⁶. Тогава римляните решават да изберат от легионите млади и здрави пехотинци, които въоръжават като лековъоръжени с кръгъл щит, наречен парма, и с по седем копия като на лековъоръжените⁶⁷. Тези нови контингенти са обучени да се бият заедно с римската конница. По време на движение те се качват на конете, яздейки отзад зад конниците, и когато се стигне до ръкопашна схватка с противника, велитите скачат от конете и се бият като пехотинци, обстрелвайки враговете с метателни копия. Когато се стига до битка, тази тактика проработва и римляните с нейна помощ успяват да победят кампанците и да ги принудят да се крият зад стените на Капуа⁶⁸. Според Тит Ливий от този момент римляните решават да имат велити като вид войска в легионите⁶⁹. С времето те изместват останалите

видове лековъоръжени, които до този момент са част от състава на легиона, а през първата половина на II в. пр. Хр. се превръщат в единствените лековъоръжени, част от личния състав на легионите⁷⁰.

Създаването на корпуса на велитите е резултат от конкретна военна необходимост, но с времето римляните оценяват техните качества и ги превръщат в съставна част от своите легиони. В този случай не може да се говори за реформа на една личност. Същото вероятно се случва и с тяхното изчезване от легионите. Когато необходимостта от тях отпада, те са заместени с лековъоръжени, набирани от съюзните на Рим племена и държави. Както и при налагането им така и при изчезването им от легионите процесът заема поне едно-две десетилетия и не е резултат от реформи, проведени от отделни личности, а следствие от практическа необходимост.

Относно твърденията за преобразувания в снаряжението на легионерите, които били толкова претоварени, че приличали на мулета и затова ги наричали „мулетата на Марий“, самият Плутарх изрично подчертава, че някои отнасят произхода на този израз към обсадата на Нуманция⁷¹. Не следва да се изключва възможността арапинатът да включва в екипировката на своите легионери допълнителни шанцови инструменти предвид строежа на големи укрепителни съоръжения в хода на кампаниите срещу кимврите и тевтоните в периода 104 – 101 г. пр. Хр. Според античните автори той дори заповядва да прокопаят канал, който отклонява част от водите на река Родан в близост до нейния естуар и облекчава снабдяването на легионите с храни и въоръжение по море, защото устието на реката се затлачвало от наноси и пречатвало навлизането на кораби от морето⁷².

Плутарх приписва на Гай Марий въвеждането в легионите на нов тип пилум преди битката при Верцела, модифициран така, че да затрудни противника още повече при опит за повторното му използване⁷³. Липсват сигурни данни за реалността на тази модификация, но дори тя да е реален факт, не е ясно доколко широко разпространение намира във въоръжението на легионите през следващите години, защото е напълно възможно след края на кампанията срещу кимврите тя повече да не се използва. Отделен въпрос е кога Гай Марий намира време да превъоръжи всички легионери с новия тип пилуми, защото, завръщайки се в Рим след победата при Акве Секситеви, той се отказва от триумфа, който Сенатът сам му е гласувал, и спешно се отправя към Цизалпийска Галия, бързайки да се съедини с войските на другия командващ – Квинт Лутаций Катул. В тази ситуация не му остава много време за изработването на новия тип пилум. Възможно е тази идея да е изпробвана, но мащабът на нейното реализиране остава под въпрос, както и влиянието ѝ върху развитието на римския пилум през следващите десетилетия.

Гай Плиний Стари в своето съчинение с енциклопедичен характер „Естествена история“ пише, че Гай Марий по време на второто си консулство (104 г. пр. Хр.) първи въвел орела като военен символ за целия легион⁷⁴. Авторът

отбелязва, че и преди Марий орелът е един от “*signa militaria*”, използвани от отделните части в легиона. Фактически той номинира орела като основен военен символ на легиона, но съществуват индиректни данни, че и след него, през I в. пр. Хр. наред с орела в легиона продължават да съществуват и други “*signa militaria*”⁷⁵. Възможно е с въвеждането на орела като символ на целия легион Марий да се опитва да изравни легионерите в социален план, защото различните “*signa militaria*” са фактически символи на конници, хастати, принципи, триари, велити. Въвеждайки орела като общ символ на легиона, Марий се опитва да подчертае изравняването на всички легионери в социален аспект. Това е една от основните идеи на популарите, а той е един от техните признати лидери.

Направеният анализ на теориите за т. нар. „реформа на Марий“ показва, че тя е фикция. Професионализацията на легионите е постепенен процес на трансформация, при който римските войски от гражданско опълчение се превръщат в професионални военни корпорации. Процесът продължава почти два века – от Втората Пуническа война до създаването на Принципатата от Октавиан Август. По-детайлно той може да бъде дефиниран като постепенна трансформация, при която военната служба на квиритите от периодично повтарящо се задължение, свързано с изпълнение на гражданския дълг за защита на родния град през нерегламентиран точно времеви годишен интервал, постепенно се превръща в професия, при която основните доходи на легионерите идват вече не от собствените им земи, а от военната служба, продължаваща с години⁷⁶. В завършващата фаза на този процес легионерите служат повече от десет години без прекъсване, докато накрая Октавиан Август след 30 г. пр. Хр. не превръща легионите в затворени професионални корпорации, максимално изолирани от гражданите⁷⁷.

БЕЛЕЖКИ/NOTES

¹ С термина „наборни войски“ се визира системата за набиране на римските легионери в епохата на Републиката, при която войниците, за да служат в легионите, следва да притежават определен имуществен ценз, който се измерва на база на притежаваната от тях земя. Традиционната практика от този период предвижда римляните да служат една-две години, след което да бъдат разпуснати по домовете и да се свикат нови легиони. След няколко години при необходимост те отново се призовават на военна служба и пак отслужват определен срок. При тази система всички квирити, притежаващи определен поземлен имуществен ценз, следва да участват между 17 и 60 си година в около 20 военни кампании, а представителите на съсловие на конниците – в около 16 кампании. При професионалните войски в римски вариант от епохата на империята легионерите служат непрекъснато около 20 години и практически се изолират от цивилния живот. Докато през епохата на Републиката легионерите една-две години са на служба, след което се връщат към цивилния живот. Така те остават неразделна част от римското общество. Фактически през републиканската епоха квиритът е едновременно гражданин и войник и тези му две състояния са неделими. С професионализацията на легионите

тази връзка се разкъсва и легионерите постепенно се изолират от римския социум, което позволява тяхното по-лесно манипулиране от страна на командирите им.

² **Harmand, J.** L'armée et le soldat a Rome: de 107 a 50 avant notre ère. Paris, 1967, p. 19; **Matthew, Ch. A.** On the Wings of Eagles: The Reforms of Gaius Marius and the Creation of Rome's First Professional Soldiers. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2010.

³ **Gauthier, F.** The Changing Composition of the Roman Army in the Later Republic and the So-Called "Marian Reforms". – *Ancient History Bulletin*, 30, 2016, 103–120.

⁴ **Plut.**, Mar., III, 1; **Sall.**, Bell. Iug., 63, 3.

⁵ Плутарх пише, че родителите на Марий са бедни, но Велик Патеркул и Валерий Максим изрично подчертават, че той произхожда от семейство, което принадлежи към съсловието на конниците (Vel. Pater., II, 11, 1). В случая сведенията на Велик Патеркул и Валерий Максим заслужават по-голяма доверие, защото под Нуманция в началото на своята военна кариера Марий се намира в близкото обкръжение на Сципион Емилиан, дори лежи до него по време на пир в палатката на командващия (Plut., Mar., III, 4–5), което в тази епоха е невъзможно, ако не принадлежи към италиейската муниципална аристокрация. Според Валерий Максим под Нуманция Марий служи в конницата (Val. Max., VIII, 15, 7), вероятно италиейската, което е още едно доказателство, че той произлиза от средите на италиейската муниципална аристокрация, получила римско гражданство и постепенно кооптирана от римския нобилитет в управляващия елит. – **Evans, R.** Gaius Marius: A Political Biography. Pretoria: University of South Africa Press, 1994, p. 27. Сведението на Плутарх за бедността на неговото семейство може да се разглежда като топос, характерен за римската историография, сходен с тези за бедността на Луций Квинций Цинцинат и Маний Курий Дентат, който следва да подчертае, че честните римски военни и политици следва да са бедни и да обработват сами своите земи. – **Evans, R.** Gaius Marius, p. 19.

⁶ **Plut.**, Mar., III, 2. Не е установено със сигурност кога за първи път е призован на служба. Според Гай Салустий Крисп това се случва веднага, след като е годен да носи оръжие, което означава след навършването на 17 години (Sall., Bell. Iug., 63, 3). Но твърдението може и да е преувеличение, защото Марий като представител на италиейската муниципална аристокрация вероятно първо получава образование, което отнема известно време. Тезата намира потвърждение в твърденията на античните автори, че той късно се премества от Церете в Арпинум, след което по традициите на тогавашната знатна римска младеж вероятно му се дават няколко години да се насити на живота и едва тогава е призован на военна служба. Тази реконструкция добре отговаря на неговата предполагаема възраст в кампанията под Нуманция около 23–24 години.

⁷ **Plut.**, Mar., III, 3–5.

⁸ **Evans, R.** Gaius Marius, p. 29.

⁹ **Sall.**, Bell. Iug., 63, 4.

¹⁰ **Evans, R.** Gaius Marius, p. 32–37.

¹¹ **Bicknell, P.** Marius, the Metelii, and the lex Maria Tabellaria. – *Latomus*, 28, 1969, 327–348; **Mouritsen, H.** Plebs and Politics in the Late Roman Republic. Cambridge: Cambridge University Press, 2001, p. 29.

¹² Относно дискусиите, свързани с нобилитета като съсловие и роля в римския политически елит през епохата на Късната република, виж: **Burckhardt, L. A.** The Political

Elite of the Roman Republic. Comments on Recent Discussion of the Concepts “Nobilitas” and “Homo Novus”. – *Historia*, 1990, 77–99.

¹³ **Evans, R.** Gaius Marius, *δ.* 38–42.

¹⁴ **Van Ooteghem, J.** *Les Caecilii Metelli de la République*. Brussels, 1967.

¹⁵ **Plut.**, Mar., IV, 2–7. **Shatzman, I.** Scaurus, Marius and the Metelli: A Prosopographical-Factional Case. – *Ancient Society*, 5, 1974, 197–222.

¹⁶ **Plut.**, Mar., V, 3–10.

¹⁷ **Plut.**, Mar., VI, 1; Cic., Verr., II, 3, 29. **Evans, R.** Gaius Marius, p. 44–50.

¹⁸ **Claasen, J-M.** Sallust’s Jugurtha – Rebel or Freedom Fighter? On Crossing Crocodile-infested Waters. – *Classical World*, 86/4, 1992–1993, 273–297.

¹⁹ **Kraus, C. S.** Jugurthine Disorder. – In: *The Limits of Historiography: Genre and Narrative in Ancient Historical Texts*. Ed. C. S. Kraus. Leiden: Brill, 1999, 217–247.

²⁰ **Goldsworthy, A.** *Roman Warfare*. London: Phoenix, 2007, p. 104.

²¹ **Konrad, C. F.** From the Gracchi to the First Civil War (133–70). – In: *A Companion to the Roman Republic*. Eds. N. Rosenstein, R. Morstein-Marx. Oxford: Wiley-Blackwell, 2010, 167–189, p. 175.

²² **Holroyd, M.** The Jugurthine War: was Marius or Metellus the real victor? – *Journal of Roman Studies*, 18/1, 1928, 1–20.

²³ **Christ, K.** Sulla. Eine römische Karriere. München: Beck, 2002, S. 63–65; **Chlup, J.** Sallust’s Melian Dialogue: Sulla and Bocchus in the *Bellum Iugurthinum*. In: *Dialogues d’histoire ancienne. Supplément*, 8, 2013, 191–207.

²⁴ **Plut.**, Mar., XII, 1–2. **Harris, W. V.** *War and Imperialism in Republican Rome 327–70 B.C.* Oxford: Oxford University Press, 1985, p. 245–247.

²⁵ **Noble, F.** Dust-clouds, Sunlight, and the (In-)Competent General: Competing Traditions on Marius at Vercellae. – *Historia*, 66, 2017, 173–192.

²⁶ **Konrad, C. F.** From the Gracchi..., p. 176.

²⁷ **Schur, W.** Des sechste Consulat des Marius. – *Klio*, 31, 1938, 313–322; **Hodgson, L.** *Res Publica and the Roman Republic: “Without Body or Form”*. Oxford: Oxford University Press, 2017, p. 79.

²⁸ **Carney, T. F.** The Death of Marius. – *Acta Classica*, 1, 1958, 117–122; **Lovano, M.** *The Age of Cina: Crucible of Late Republican Rome*. Stuttgart: Steiner, 2002, p. 30–52.

²⁹ **Smith, R. E.** *Service in post Marian Army*. Manchester: University Press, 1958, p. 11–26.

³⁰ **Sall.**, *Bell. Iug.*, 86, 3; **Plut.**, Mar., IX, 1; **Val. Max.**, II, 3, 1; **Flor.**, *Epit.*, I, 36, 13; **Aul. Gell.**, XVI, 10, 14; **Gruen, E. S.** *The Last Generation of the Roman Republic*. Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press, 1995, p. 366–370; **Rosenstein, N.** *Rome at War. Farms, Families, and Death in the Middle Republic*. Chapel Hill – London: The University of North Carolina Press, 2004, p. 5; **Roth, J. P.** *The Logistics of the Roman Army at War (264 B.C. – A.D. 235)*. Leiden-Boston-Köln: Brill, 1999, p. 247.

³¹ **Sall.**, *Bell. Iug.*, 73, 2–7; **Plut.**, Mar., VII, 6; VIII, 5–9. **Mouritsen, H.** *Plebs and Politics...*, p. 36.

³² **Hildinger, E.** *Swords against the Senate: The Rise of the Roman Army and the Fall of the Republic*. Cambridge, MA: Da Capo Press, 2002, p. 97–98.

³³ **Sall.**, *Bell. Iug.*, 84, 2.

³⁴ **Sall.**, *Bell. Iug.*, 84, 3–4.

³⁵ **Balmaceda, C.** *Virtus Romana: Politics and Morality in the Roman Historians*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 2017, p. 66–71.

- ³⁶ **Sall.**, *Bell. Iug.*, 86, 2; *Plut.*, *Mar.*, IX, 1.
- ³⁷ **Sall.**, *Bell. Iug.*, 86, 3.
- ³⁸ **Tenney, F.** *A History of Rome*. New York, 1945, p. 216. Авторът също отнася масовото набиране на *сарите censi* по-късно, но неясно защо го датира в 105 г.пр.Хр., когато де факто Гай Марий не заема официално никаква магистратура.
- ³⁹ **Kerremans, B.** *Metus Gallicus, tumultus Cimbricus? The possible promulgation of a tumultus in the Cimbrian war (105 – 101 BCE)*. – *Mnemosyne*, 69, 2016, 822–841.
- ⁴⁰ **Hine, H.** *Livy's Judgement on Marius*. – *Liverpool Classical Monthly*, 3, 1978, 83–87; **Buszard, B.** *The Decline of the Roman Republic in Pyrrhus-Marius*. – In: *The Statesman in Plutarch's Works. Volume II. The Statesman in Plutarch's Greek and Roman Lives*. Leiden–Boston: Brill, 2005, 281–296.
- ⁴¹ **Syme, R.** *Sallust*. Berkeley: University of California Press, 1964, p. 160–177.
- ⁴² **Mouritsen, H.** *Politics in the Roman Republic*. Cambridge: Cambridge University Press, 2017, p. 124–125.
- ⁴³ **Aul. Gell.**, XVI, 10, 14.
- ⁴⁴ **De Ligt, L.** *Peasants, Citizens and Soldiers: Studies in the Demographic History of Roman Italy 225 BC–AD 100*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012, p. 182–185.
- ⁴⁵ **Brunt, P. A.** *Italian Manpower 225 B.C. – A.D. 14*. Oxford: The Clarendon Press, 1971, p. 395–402; **Gabba, E.** *Republican Rome, the Army and the Allies*. Berkeley – Los Angeles: University of California Press, 1976, p. 10–11.
- ⁴⁶ **Oros.**, IV, 1, 3. Орозий датира вербуването на пролетарии в 281 г.пр.Хр., по време на първата римска кампания срещу Тарент, но в случая вероятно става въпрос за грешка, защото в тази военна кампания римляните не са заплашени от силен противник. Такава необходимост се появява след разгрома, който им нанася Пир в битката при Хераклея – 280 г.пр.Хр., в която легионите търпят големи загуби в жива сила. Уплахата от силата на противника, който е нова заплаха за римляните и използва непозната от тях военна тактика, принуждава Сената да прибегне към крайни мерки и да вербува пролетарии, за да възстанови загубите в жива сила и да набере възможно най-много легионери, които вероятно са въоръжени за сметка на държавата.
- ⁴⁷ **Rich, J. W.** *The Supposed Roman Manpower Shortage of the Later Second Century B.C.* – *Historia*, 32/3, 1983, 287–331, p. 290, n. 16.
- ⁴⁸ **De Ligt, L.** *Roman Manpower Resources and the Proletarianization of the Roman Army in the Second Century BC*. – In: *The Impact of the Roman Army (200 BC–AD 476). Economic, Social, Political, Religious and Cultural Aspects*. Eds. L. de Blois, E. Lo Cascio. Leiden–Boston: Brill, 2007, 3–20.
- ⁴⁹ **Dillon, M., Garland, L.** *Ancient Rome: From the Early Republic to the Assassination of Julius Caesar*. London – New York: Routledge, 2005, p. 459–464.
- ⁵⁰ **Christ, K.** *Sulla*, S. 61; **Harmand, J.** *Le prolétariat dans la légion de Marius a la veille du second Bellum civile*. – In: *Problèmes de la guerre a Rome*. Ed. J.-P. Brisson. Paris, 1969, 61–74; **Shotter, D.** *The Fall of the Roman Republic*. London–New York: Routledge, 2005, p. 31–32; **Erdmann, E. H.** *Die Rolle des Heers in der Zeit von Marius bis Caesar*. Neustadt, 1972.
- ⁵¹ **Aigner, H.** *Die Soldaten als Machtfaktor in der ausgehenden römischen Republik*. Innsbruck, 1974.
- ⁵² **Lintott, A.** *Imperial Expansion and Moral Decline in the Roman Republic*. – *Historia*, 21/4, 1972, 626–638; **Millar, F.** *The Crowd in Rome in the Late Republic*. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2002.

⁵³ **Goldman, A. L.** Weapons and the Army. – In: *A companion to the Archaeology of the Roman Republic*. Ed. J. Evans. Wiley-Blackwell, 2015, 123–140, p. 132–137.

⁵⁴ **Cagniard, P.** The Late Republican Army (146 – 30 BC). – In: *A Companion to the Roman Army*. Ed. P. Erdkamp. Oxford: Blackwell, 2007, 80–95, p. 86.

⁵⁵ **Keppie, L.** *The Making of the Roman Army: From Republic to Empire*. Norman: University of Oklahoma Press, 1998, p. 63–64.

⁵⁶ В нея римските легиони, командвани от Публий Корнелий Сципион Африкански Стари, разгромяват окончателно картагенските войски, командвани от Хаздрубал, син на Хисгон, и Магон, син на Хамилкар. След битката оцелелите картагенци се укриват в Хадес, но Испания е окончателно загубена за тях, което ги лишава от възможността да се снабдяват със свежи подкрепления, набирани от испанските племена.

⁵⁷ **Polyb.**, XI, 23, 1. **Keppie, L.** *The Making of the Roman Army*, p. 63.

⁵⁸ **Liv.**, XXVIII, 14, 17.

⁵⁹ **Sall.**, *Bell. Iug.*, 51, 3.

⁶⁰ **Sall.**, *Bell. Iug.*, 56, 3–5.

⁶¹ **Rankov, B.** Military Forces. – In: *The Cambridge History of Greek and Roman Warfare*. Volume II: Rome from the Later Republic to the Later Empire. Eds. P. Sabin, H. Van Wees, M. Whitby. Cambridge: Cambridge University Press, 2007, 30–75, p. 33.

⁶² **McCall, J. B.** The Cavalry of the Roman Republic. Cavalry combat and elite reputations in the Middle and Late Republic. London–New York: Routledge, 2002, p. 100–107. Според автора римската кавалерия изчезва от състава на легионите след Съюзническата война – 91 – 88 г.пр.Хр.

⁶³ *Fest.*, 274L. *Sexti Pompei Festi. De verborum significatu quae supersunt cum Pauli epitome*. Ed. M. Lindsay: Teubneri, 1913.

⁶⁴ **Matthew, C.** The Enrolment of the “Capite Censi” by Gaius Marius: A Reappraisal. – *Ancient History*, 36/1, 2007, 1–17, p. 11–12.

⁶⁵ **Gauthier, F.** The Changing Composition of the Roman Army..., p. 107.

⁶⁶ **Liv.**, XXVI, 4, 3.

⁶⁷ **Liv.**, XXVI, 4, 4.

⁶⁸ **Liv.**, XXVI, 4, 5–8.

⁶⁹ **Liv.**, XXVI, 4, 10.

⁷⁰ Полибий, описвайки римския манипулен легион от II в.пр.Хр., фиксира велитите като единствените лековъоръжени в състава на легионите, а той се запознава с римските легиони още по време на Третата Македонска война – 171–168 г.пр.Хр., а защо не и няколко години по-рано, което показва, че през първите десетилетия на II в.пр.Хр. велитите са единствените лековъоръжени в легионите.

⁷¹ **Plut.**, *Mar.*, XIII.

⁷² **Plut.**, *Mar.*, XV, 1–4.

⁷³ **Plut.**, *Mar.*, XXV, 1–3. **Connolly, P.** The Pilum from Marius to Nero – a Reconsideration of its Development and Function. – *Journal of Roman Military Equipment Studies*, № 12–13, 2001, 1–7.

⁷⁴ **Plin.**, *NH*, X, 16. *C. Plini Secundi. Naturalis Historiae libri XXXVII*. Ed. C. Mayhoff. Vol. II. Libri VII – XV. Lipsiae: Teubneri, 1875, p. 163.

⁷⁵ **Keppie, L.** *The Making of the Roman Army*, p. 67–68.

⁷⁶ **Patterson, J.** Military organization and social change in the later Roman Republic. – In: *War and Society in the Roman World*. Eds. J. Rich, G. Shipley. London–New York: Routledge, 1993, 92–112.

⁷⁷ **De Blois, L.** *The Roman Army and Politics in the First Century B.C.* Amsterdam: J. C. Gieben, 1987, p. 11–12.

ИЗБОРИ/SOURCE

A. Gellii. *Noctium Atticarum libri XX.* Rec. C. Hosius. Vol. I–II. Lipsiae: Teubneri, 1903.

L. Annaei *Flori Epitomae libri II* et *P. Annii Flori Fragmentum de Vergilio oratore* an poeta. Ed. O. Rossbach. Lipsiae: Teubneri, 1896.

Pauli Orosii. *Historiarum adversum paganos libri VII.* Rec. C. Zangemeister. Lipsiae: Teubneri, 1889.

Plini Secundi. *Naturalis Historiae libri XXXVII.* Ed. C. Mayhoff. Vol. II. Libri VII – XV. Lipsiae: Teubneri, 1875.

Plutarchi. *Vitae Parallelae.* Rec. C. Sintenis. Vol. II. Lipsiae: Teubneri, 1879.

Polybii. *Historiae.* Rec. T. Büttner-Webst. Vol. III. Lipsiae: Teubneri, 1893.

C. Sallustius Crispus. *Catilina, Iugurtha, Fragmenta Ampliora.* Ed. A. Kurfess. Lipsiae: Teubneri, 1957.

Sexti Pompei Festi. *De verborum significatu quae supersunt cum Pauli epitome.* Ed. M. Lindsay. Teubneri, 1913.

Titi Livi. *Ab urbe condita libri.* Rec. W. Weissenborn. Pars III. Libri XXIV – XXX. Lipsiae: Teubneri, 1878.

Valeri Maximi. *Factorum et dictorum memorabilium libri novem. Iulii Paridis et Ianuarii Nepotiani. Epitomis adiectis.* Rec. C. Halm. Lipsiae: Teubnerianis, 1865.

Vellei Paterculi. *Historiarum ad M. Vinicium Consulem. Libri Duo.* Rec. W. S. Watt. Leipzig: Teubner, 1988.

ИСПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Aigner, H. *Die Soldaten als Machtfaktor in der ausgehenden römischen Republik.* Innsbruck, 1974.

Balmaceda, C. *Virtus Romana: Politics and Morality in the Roman Historians.* Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 2017.

Bicknell, P. *Marius, the Metelii, and the lex Maria Tabellaria.* – *Latomus*, 28, (1969), 327–348.

Bruno, P. A. *Italian Manpower 225 B.C. – A.D. 14.* Oxford: The Clarendon Press, 1971.

Burckhardt, L. A. *The Political Elite of the Roman Republic. Comments on Recent Discussion of the Concepts “Nobilitas” and “Homo Novus”.* – *Historia*, 39/1, (1990), 77–99.

Buszard, B. *The Decline of the Roman Republic in Pyrrhus-Marius.* – In: *The Statesman in Plutarch’s Works. Volume II. The Statesman in Plutarch’s Greek and Roman Lives.* Leiden–Boston: Brill, 2005, 281–296.

Cagniard, P. *The Late Republican Army (146 – 30 BC).* – In: *A Companion to the Roman Army.* Ed. P. Erdkamp. Oxford: Blackwell, 2007, 80–95.

Carney, T. F. *The Death of Marius.* – *Acta Classica*, 1, (1958), 117–122.

Chlup, J. *Sallust’s Melian Dialogue: Sulla and Bocchus in the Bellum Iugurthinum.* In: *Dialogues d’histoire ancienne. Supplément*, 8, 2013, 191–207.

Christ, K. *Sulla. Eine römische Karriere.* München: Beck, 2002.

Claesen, J.-M. Sallust's Jugurtha – Rebel or Freedom Fighter? On Crossing Crocodile-infested Waters. – *Classical World*, 86/4, (1992–1993), 273–297.

Connolly, P. The Pilum from Marius to Nero – a Reconsideration of its Development and Function. – *Journal of Roman Military Equipment Studies*, № 12–13, (2001), 1–7.

De Blois, L. *The Roman Army and Politics in the First Century B.C.* Amsterdam: J. C. Gieben, 1987.

De Ligt, L. *Peasants, Citizens and Soldiers: Studies in the Demographic History of Roman Italy 225 BC–AD 100.* Cambridge: Cambridge University Press, 2012.

De Ligt, L. Roman Manpower Resources and the Proletarianization of the Roman Army in the Second Century BC. – In: *The Impact of the Roman Army (200 BC – AD 476). Economic, Social, Political, Religious and Cultural Aspects.* Eds. L. de Blois, E. Lo Cascio. Leiden-Boston: Brill, 2007, 3–20.

Dillon, M., Garland, L. *Ancient Rome: From the Early Republic to the Assassination of Julius Caesar.* London – New York: Routledge, 2005.

Erdmann, E. H. *Die Rolle des Heers in der Zeit von Marius bis Caesar.* Neustadt, 1972.

Evans, R. *Gaius Marius: A Political Biography.* Pretoria: University of South Africa Press, 1994.

Gabba, E. *Republican Rome, the Army and the Allies.* Berkeley–Los Angeles: University of California Press, 1976.

Gauthier, F. The Changing Composition of the Roman Army in the Later Republic and the So-Called “Marian Reforms”. – *Ancient History Bulletin*, 30, (2016), 103–120.

Goldman, A. L. Weapons and the Army. – In: *A companion to the Archaeology of the Roman Republic.* Ed. J. Evans. Wiley-Blackwell, 2015, 123–140.

Goldsworthy, A. *Roman Warfare.* London: Phoenix, 2007.

Gruen, E. S. *The Last Generation of the Roman Republic.* Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press, 1995.

Harmand, J. *L'armée et le soldat à Rome: de 107 à 50 avant notre ère.* Paris, 1967.

Harmand, J. Le prolétariat dans la légion de Marius à la veille du second Bellum civile. – In: *Problèmes de la guerre à Rome.* Ed. J.-P. Brisson. Paris, 1969.

Harris, W. V. *War and Imperialism in Republican Rome 327–70 B.C.* Oxford: Oxford University Press, 1985.

Hildinger, E. *Swords against the Senate: The Rise of the Roman Army and the Fall of the Republic.* Cambridge, MA: Da Capo Press, 2002.

Hine, H. Livy's Judgement on Marius. – *Liverpool Classical Monthly*, 3, (1978), 83–87.

Hodgson, L. *Res Publica and the Roman Republic: “Without Body or Form”.* Oxford: Oxford University Press, 2017.

Holroyd, M. The Jugurthine War: was Marius or Metellus the real victor? – *Journal of Roman Studies*, 18/1, (1928), 1–20.

Keppie, L. *The Making of the Roman Army: From Republic to Empire.* Norman: University of Oklahoma Press, 1998.

Kerremans, B. Metus Gallicus, tumultus Cimbricus? The possible promulgation of a tumultus in the Cimbrian war (105 – 101 BCE). – *Mnemosyne*, 69, (2016), 822–841.

Konrad, C. F. From the Gracchi to the First Civil War (133–70). – In: *A Companion to the Roman Republic.* Eds. N. Rosenstein, R. Morstein-Marx. Oxford: Wiley-Blackwell, 2010, 167–189.

Kraus, C. S. Jugurthine Disorder. – In: *The Limits of Historiography: Genre and Narrative in Ancient Historical Texts*. Ed. C. S. Kraus. Leiden: Brill, 1999, 217–247.

Lintott, A. Imperial Expansion and Moral Decline in the Roman Republic. – *Historia*, 21/4, (1972), 626–638.

Lovano, M. *The Age of Cina: Crucible of Late Republican Rome*. Stuttgart: Steiner, 2002.

Matthew, C. The Enrolment of the “Capite Censi” by Gaius Marius: A Reappraisal. – *Ancient History*, 36/1, (2007), 1–17.

Matthew, Ch. A. *On the Wings of Eagles: The Reforms of Gaius Marius and the Creation of Rome’s First Professional Soldiers*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2010.

McCall, J. B. *The Cavalry of the Roman Republic. Cavalry combat and elite reputations in the Middle and Late Republic*. London–New York: Routledge, 2002.

Millar, F. *The Crowd in Rome in the Late Republic*. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2002.

Mouritsen, H. *Plebs and Politics in the Late Roman Republic*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

Mouritsen, H. *Politics in the Roman Republic*. Cambridge: Cambridge University Press, 2017.

Noble, F. Dust-clouds, Sunlight, and the (In-)Competent General: Competing Traditions on Marius at Vercellae. – *Historia*, 66, (2017), 173–192.

Patterson, J. Military organization and social change in the later Roman Republic. – In: *War and Society in the Roman World*. Eds. J. Rich, G. Shipley. London–New York: Routledge, 1993, 92–112.

Rankov, B. Military Forces. – In: *The Cambridge History of Greek and Roman Warfare*. Volume II: Rome from the Later Republic to the Later Empire. Eds. P. Sabin, H. Van Wees, M. Whitby. Cambridge: Cambridge University Press, 2007, 30–75.

Rich, J. W. The Supposed Roman Manpower Shortage of the Later Second Century B.C. – *Historia*, 32/3, (1983), 287–331.

Rosenstein, N. *Rome at War. Farms, Families, and Death in the Middle Republic*. Chapel Hill – London: The University of North Carolina Press, 2004.

Roth, J. P. *The Logistics of the Roman Army at War (264 B.C. – A.D. 235)*. Leiden-Boston-Köln: Brill, 1999.

Shatzman, I. Scaurus, Marius and the Metelli: A Prosopographical-Factional Case. – *Ancient Society*, 5, (1974), 197–222.

Shotter, D. *The Fall of the Roman Republic*. London-New York: Routledge, 2005.

Smith, R. E. *Service in post Marian Army*. Manchester: University Press, 1958.

Syme, R. *Sallust*. Berkeley: University of California Press, 1964.

Tenney, F. *A History of Rome*. New York, 1945.

Van Ooteghem, J. *Les Caecilii Metelli de la République*. Brussels, 1967.

СЪКРАЩЕНИЯ

Aul. Gell. – A. Gellii. *Noctium Atticarum libri XX*.

Fest. – Sextus Pompeius Festus.

Flor., Epit. – L. Annaei Flori Epitomae libri II.
Liv. – Titus Livius.
Oros. – Paulus Orosius.
Plin., NH – Plini Secundi. Naturalis Historiae libri XXXVII.
Plut., Mar. – Plutarchus. Marius.
Polyb. – Polibius.
Sall., Bell. Iug. – Sallustius. Bellum Iugurthinum.
Val. Max. – Valerius Maximus.
Vel. Pater. – Velleius Paterculus.